

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

Історико-меморіальний музей
Михайла Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"
<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЦЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БІЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН
Ігор МЕЛЬНИК • Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК
Всеволод НАУАКО • Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРІГ
Валерій СМОЛІЙ • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРУК
Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 4

Книга II

Серія

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ

(листопад 1918 р. — жовтень 1926 р.)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2013

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)
Г91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга» 2013 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України*

Упорядник, автор передмови: *Світлана ПАНЬКОВА*
Автори коментарів: *Олена БОЙКО, Мар'ян МУДРИЙ, Світлана ПАНЬКОВА*

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-847-3 (Т. 4. Кн. II)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2013
- © Панькова С. М., передмова, 2013
- © Бойко О. Д., Мудрий М. М., Панькова С. М., коментарі, 2013
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2013

РОЗДІЛ I

СТАТТІ, ВМІЩЕНІ
В УКРАЇНСЬКИХ ЖУРНАЛАХ ТА ГАЗЕТАХ
(«ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК»,
«ГРОМАДА», «ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ»,
«СЕЛО», «НОВЕ ЖИТТЯ»)
(листопад 1918 р. — квітень 1919 р.)

зібрання стають все частіше ареною виступів купки невідповідальних крикунів. Селянство серйозніше, поважніше усувається від участі в них, від виборів, від громадських обов'язків. Почасти уступається з боязні, по пережитих досвідах, що якась нова політична зміна, якийсь переворот знов принесе кари й нагінки на всіх, хто виступає активно зараз, почасти не виносять агресивності і демагогії крикунів, які не жалують пекучих образ і обвинувачень усім, хто йде против них. В результаті найбільш цінні елементи самого трудового народу перестають бути активними.

Все се, розуміється, має своє об'яснення, а з тим і оправдання в аномальних відносинах, в котрих приходиться жить. Без парламенту, без свобідної преси, без зборів, без громадських гарантій, в вічній непевності і небезпечі громадянство душиться, затруюючись в такій задушливій атмосфері, без того свобідного суду, здорової громадської критики і контролю, що одна може нейтралізувати зародки громадського розкладу. Від трудових мас не укривається сей розклад, сей моральний упадок інтелігенції, й по стількох розчаруваннях, в винесених революцією гаслах, він починає зневірливо ставитись і до них, і ще більше — до їх патронів, отсих саме інтелігентів-провідників.

Все се, коли хочете, натуральний наслідок тяжких обставин, але сей процес, розвиваючись, може принести громадянству розклад і загибель, або довгу і тяжку хоробу, і против сього треба стати всіма силами.

Коли з-під власті, впливів і контролі громадянства виходить вища політика, коли не стає парламентської трибуни, тим більше енергії мусить бути звернено на ті організаційні форми й елементи, які зістаються у власті і впливах громадських. Тим більше уваги повинно бути звернено на ті місцеві форми народовластя, на яких, кінець кінцем, раніше чи пізніше, мусить спертись народовластя в розмірах ширших, загальнодержавних. Тим більше енергії й уваги мусить бути звернено на чистоту, твердість, дисциплінованість організацій партійних. Тим суворіше і безпощадніше мусить громадянство боротись своїм громадянським судом, громадською цензурою з усякими погрішеннями против політичної й громадської етики, против дезертирства від громадських обов'язків і відповідальності.

Зародкам розкладу й гнилизни мусить бути протиставлена життєва енергія, котрою організми фізичні і так само об'єднання соціальні поборюють їх розкладову убивчу роботу.

Самооздоровлення громади в процесі активної громадської роботи мусить початись всіма групами й елементами, які стоять на ґрунті інтересів широких мас нашого народу, поки час, поки не перейдена фатальна межа, за котрою починається справжній розклад і умирання.

ШЕВЧЕНКОВІ РОКОВИНИ

Протягом цілого півстоліття роковини уродин і смерті великого нашого Кобзаря були маніфестацією, часами єдиною можливою того, що «ще не вмерла Україна».

Справді, були такі сумні часи, коли українці в царській Росії не могли нічим більше й зазначити, що вони ще живуть і не забули того, що вони українці, як тільки тим, щоб зібратися в Шевченкові роковини, справити панахиду «по рабу божім Тарасі», з вірними людьми пом'януть його «незлим тихим словом».

Коли ж наставали часи чи обставини, що пом'янути можна було гарно і прилюдно, то тоді мобілізувались усі сили громадські, щоб показати, що можуть українці: організовувались хори, споряджались грандіозні концерти, випускались спеціальні шевченківські номери, брошури і т. ін. Положим, в царській Росії ніколи, здається, не вдавалось в усій повні розвинути сеї програми; але в Галичині справді виснажувалась вся громадська енергія, щоб обставити се свято можливо імпозантно!..

Довгі часи Шевченко був символом українства — не тільки культурним, національним, але також і соціальним, і політичним. За неможливістю казати від свого імені ясно і виразно те, що хотілось сказати, приходилось покликатись на сього класичного свідка як виразника мрій і бажань народних, розшифровувать його поетичні образи, підчеркувать його натяки, неясні й невиразні.

Чи минуло се? Здається, повинно б.

Нарід український сказав своє слово і підтримав його ділами, які не зможуть бути перечеркнені ніякими хитрощами дипломатів, ніякими інтригами ворогів українського відродження. Поруч Шевченкових роковин з'явилося далеко більш пророчисте політично-національне свято української самостійності і з'єднання України*. Які б сили не виступили против гасел, котрим присвячене воно, сі гасла не вмруть, свято не зникне.

І соціалістичні мрії Шевченка — неясні, знейтралізовані біблійською фразеологією, поблідли перед ясним і сильним словом, котрим висловив свої соціалістичні домагання свідомий український селянин і робітник. Правда, в Києві і, мабуть, не тільки в Києві українським організаціям знову приходиться громадитись для того, щоб святкуванням Шевченкових роковин підчеркнути, що поза соціальною сферою зістається далі національна сфера потреб, домагань і бажань. Але хто вірить в те, що такого маніфестування треба буде довго?

Мабуть, недалекий час, коли національні, політичні і соціальні домагання, які носилися перед мисленими очима нашого Кобзаря й знаходили більш або менш виразисте відбиття в його поетичних оборотах, будуть сповнені і тривко.

Тоді значіння маніфестацій сих національних, соціальних і політичних досягань та їх перемоги перейде до наших днів як святкування актів 22 січня та або інших моментів, які зазначаться в боротьбі за сі досягання. Шевченкові роковини, одначе, не втратять і тоді свого значіння як пам'ять всеї тої доби національного життя, котрої він навіки останеться центральною фігурою. Але з глазу національних, соціальних, політичних мотивів його поезії, що втінеться в інших, може, яскравіших моментах, виступлять глибші, основніші течії його поезії, які так довго заслоювались тими мотивами. Ми знаємо їх — се висока гуманність, проповідь вселюдського братства, величання любові і згоди як найвищого добра на землі.

Шевченко належить до поетів, у котрого сі мотиви любові до людини виступають особливо яскраво, залягають особливо глибоко. Всі інші мотиви

випливають з них. Він гнівається, клене, грозить, тому що його почуття любові ображується людською кривдою. Ті явища, против котрих повставав він, переживаються і відходять, але основний мотив, котрий водить його проповіддю — любов і гуманність, — не переживаються і зістаються вічно.

По старому слову апостоловому — коли переживуться пророцтва і поучення, зістанеться любов. Шевченко зістанеться вічним дорогим проповідником любові, учителем релігії людства. В сім безмежне виховуюче значіння його поезії, яке не буде ніколи пережите.

І ся сторона його поезії все яскравіше мусить підчеркуватись Шевченковими святкуваннями, в міру того, як інші українські свята святитимуть побіди в інших сферах українського життя.

ШЕВЧЕНКОВЕ СЛОВО

Давно вже оцінив нарід український, яку дорогоцінність, який скарб негліній отримав він в спадщину від свого найкращого сина Тараса Шевченка.

Він назвав його «Кобзаря» своєю святою книгою, своїм народним Євангелієм. Невважаючи на всі заборони й перешкоди царські й панські, він добивавсь його, шукав його, добував усякою ціною, і він ширився все більше між нашим народом, навіть в часах російської неволі.

В часах визволення українського він поширювався все більше, і, мабуть, не такий далекий вже той час, коли ся велика книга знайдеться на почеснім місці в кожній, навіть найбіднішій українській хатині. Стане на покуті її, як знак, що тут мешкає громадянин український, який так, як і всякий інший громадянин світу, любить свій нарід і людей, любить добро і правду, цінить красу і вартість життя.

Тарас Шевченко був невчений чоловік. Обставини царської Росії не дали йому змоги не тільки пройти школи, але з книжок та з розмов з тямущими людьми поширити свої відомості про світ і людське життя, його історію, його змагання й боротьбу за правду, волю і справедливість у інших народів. Але він був людиною великою, гострого розуму, і тому з того, що доводилось йому читати, чути й бачити навколо себе, він додумувався часом до таких справедливих і глибоких думок, до яких не доходили інші, навіть найбільш учені й освічені люди того часу.

Він був людиною з щирим, гарячим, повним доброти й любові серцем, і він бачив кривду людську, відчував горе і сльози глибше і краще там, де не добачали їх і проходили байдужо інші люди, а він відзивавсь на них всею силою своєї душі, свого почуття.

Він вийшов з самого споду України, з-поміж закріпощеного польським, московським і своїм українським панством трудового українського народу, і він відчував біду і кривду сього народу. Відчував поневолення України Москвою й Польщею і велику неправду і гріх всього зрадницького панства, що зрадило й облишило свій нарід, польстившись на панування й розкоші.

Оздоровлення громадського життя

Вперше опублікована в газеті: Життя Поділля (Кам'янець на Поділлі). — 1919. — № 66. — 8 березня. — С. 1–2 (в огляді: «Кам'янець на Поділлі, 7-го березня 1919 року»). Підпис: *М.Грушевський*. Стаття не включена до жодного бібліографічного покажчика праць М.Грушевського. Передрук здійснений у журналі: Український історик. — 2006–2007. — Ч. 4/1–2. — С. 103–104.

Подається за першодруком.

У статті М.Грушевський зачепив болючу проблему тогочасного українського життя — неспроможність центрального уряду контролювати ситуацію в регіонах, майже повний розвал адміністративних структур. Йшлося і про занепад громадської активності, апатію і зневіру в суспільстві, нехтування державними і громадськими обов'язками. У ситуації, коли верховна влада занепала, М.Грушевський закликав звернути увагу на місцеві форми народовладдя. За таких умов, вважав автор, мобілізується суспільство, органи місцевого самоврядування, незалежна преса. Саме вони повинні взяти на себе функції демократичних інститутів, яких бракувало державі. Зазначена стаття стала ідеологічним обґрунтуванням подальших політичних кроків українських лівих партій есерів та соціал-демократів. Наступного дня після виходу статті, 9 березня 1919 р., відбулося засідання Кам'янецької організації УПСР, в якому взяв участь М.Грушевський. Було прийняте рішення про скликання повитового селянського з'їзду не пізніше 20 березня 1919 р. Цій події вчений присвятив свою статтю «В дванадцятю годину» (*див. у цьому томі*). Надаючи великого значення організаційній ініціативі та творчості мас, зокрема діяльності органів самоврядування, 21 березня 1919 р. М.Грушевський взяв участь у зібранні Подільської губернської Народної Ради. У своєму привітанні він зазначав, що «демократичне самоврядування буде жити, буде мати своїм наслідком найліпший добробут народу і краю» (*Лозовий В. Діяльність Михайла Грушевського у Кам'янець-Подільський період (1919 р.) // Молода нація. — 2004. — № 4. — С. 26*).

Шевченкові роковини

Вперше опублікована в газеті: Життя Поділля (Кам'янець на Поділлі). — 1919. — № 68. — 10 березня. — С. 1–2. Підпис: *М.Грушевський*. Стаття не внесена до жодного бібліографічного покажчика праць М.Грушевського. Передрук здійснений у журналі: Український історик. — 2006–2007. — Ч. 4/1–2. — С. 105–106.

Подається за першодруком.

Шевченкові роковини, яким присвячена стаття М.Грушевського, широко відзначалися того року в Кам'янці-Подільському, де була створена Комісія з влаштування свят. 10 березня, в день народження Кобзаря, на Соборній площі за участі громадськості, шкіл, Українського університету, міського самоврядування, земства та військової влади відбулася панахида. З промовою виступив професор Українського державного університету В.О.Біднов. 11 березня, в день роковин смерті, в Народному домі відбувся урочистий концерт-вистава, влаштований спільними силами українських організацій і установ та артистів театру М.Садовського. Прибуток від концерту призначався у фонд спорудження пам'ятника Тарасові Шевченку в Кам'янці. Місцевий часопис «Село» присвятив окреме число Кобзарю, вмістивши статті професорів Українського університету та місцевих літераторів. Як повідомляла преса, у підготовці цього числа взяв участь і М.Грушевський, що дало змогу виявити невідому на сьогодні ще одну шевченкознавчу працю М.Грушевського «Шевченкове слово» (*див. у цьому томі*).

Вшануванню пам'яті Кобзаря М.Грушевський присвятив низку своїх публіцистичних праць: «[Виступ на Шевченковому святі 1896 р. у Львові]», «[Виступ на Шевченковому святі 1902 р. у Кракові]» (*Грушевський М. Твори: У 50 т. — К., 2008. — Т. 11. — С. 45–50, 150–154*); «Сіяння вітру», «В сорок восьми роковини Шевченка», «Два ювілеї», «Свято єднання», «Шевченкове століття» (Там само. — К., 2005. — Т. 2. — С. 243–250, 382–385, 418–421, 430–432, 468–471); «Шевченків день», «Пам'ятник Шевченку», «Українське свято», «Українські свята і українські будні», «Шевченко і українська минушина», «Пам'ятник Шевченку» (Там само. — Т. 3. — С. 16, 257, 271–272, 273, 324–327, 328–336); «Шевченко як провідник соціальної революції»; «Шевченкові роковини»; «Шевченкове слово» (*останні три див. у цьому томі*). Детально див.: *Бурлака Г. Тарас Шевченко у публіцистиці Михайла Грушевського // Записки НТШ. — Львів, 2012. — Т. ССLXIII: Праці Філологічної секції. — С. 530–535*.

с. 33 ...національне свято української самостійності і в'єднання України — йдеться про день 22 січня. 24 січня 1919 р. голова Ради Народних Міністрів УНР В.Чехівський та Міністр народної освіти І.Огієнко підписали закон, за яким встановлене «щорічне святкування 22 січня як дня проголо-

шення Українською Центральною Радою самостійності України» (див.: Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918—листопад 1920 рр. : Документи і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. — К., 2006. — Т. 2 / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. — С. 453). День 22 січня 1919 р. увійшов в історію України як день Злуки — об'єднання УНР та ЗУНР в єдину соборну українську державу.

Шевченкове слово

Вперше опублікована в журналі: Село (Кам'янець-Подільський). — 1919. — № 11. — 11 березня. — С. 11—12. Підпис: *Професор М.Грушевський*. Український народний журнал «Село» видавала Подільська губернська народна управа. Редакційний комітет презентували голова управи В.Приходько та редактор В.Бутовський.

Подається за першодруком.

Стаття належить до циклу шевченкознавчих праць М.Грушевського публіцистичного та літературознавчого характеру. Публікація не зафіксована в жодному бібліографічному покажчику праць М.Грушевського, виявлена завдяки згадкам у газеті «Життя Поділля» (див. у цьому томі коментар до попередньої статті — «Шевченкові роковини»).

с. 36 ...«без холопа і без пана» — М.Грушевський використовує фразу з поеми Т.Шевченка «Чернець» (Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. — К., 2003. — Т. 2: Поезія 1847—1861. — С. 49).

Над сею роботою лунає тихе слово Кобзаря: «Учіться, брати мої, / Думайте, читайте»... — М.Грушевський вживає фразу з поезії Т.Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє» в редакції, поданій у тогочасних популярних виданнях «Кобзаря». В останньому академічному виданні творів Шевченка ця фраза має редакцію за чистовим автографом Т.Шевченка в рукописній збірці «Три літа»: «Не дуріте самі себе, / Учітесь, читайте» (див. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів у 12 т. — К., 2001. — Т. 1: Поезія 1837—1847. — С. 353).

В дванадцятю годину

Вперше опублікована в газеті: Життя Поділля (Кам'янець на Поділлі). — 1919. — № 77. — 21 березня. — С. 1. Підпис: *М.Грушевський*. Стаття не внесена до жодного бібліографічного покажчика праць М.Грушевського. Передрук здійснений у журналі: Український історик. — 2006—2007. — Ч. 4/1—2. — С. 106—107.

Подається за першодруком.

Стаття написана з нагоди відкриття Селянського з'їзду Кам'янецького повіту, який проходив 20—22 березня 1919 р. В його роботі взяли участь 106 делегатів від селян, 2 члени Всеукраїнського трудового конгресу з Поділля і 2 з Катеринославщини. Прийнятою резолюцією з'їзд був проголошений Трудовим конгресом Кам'янецького повіту. Увійшов в історію під назвою Кам'янецький трудовий конгрес. Почесними головами конгресу були обрані М.Грушевський та В.Біднов, які виступили з промовами, закликаючи селян до єднання і праці. З'їзд обрав Кам'янецьку трудову раду, яка увійшла до створеного в ті дні Комітету охорони Республіки. Робота з'їзду широко висвітлювалася на сторінках газети «Життя Поділля» (22—26 березня 1919 р.). Про свою участь у роботі Кам'янецького трудового конгресу вчений писав у своїй статті «Життя Михайла Грушевського від вибуху війни» (див. у цьому томі): «[...] разом з місцевими комітетами Селянської Спілки та укр[аїнськими] соці[алістами]-революціонерами брав участь в організації місцевого трудового конгресу. Він і відбувся в 20-х числах березня. Саме тоді була велика паніка в правительствених українських кругах і замішання через наступ більшовиків, тому для охорони ладу з участю Труд[ового] конгресу організувався в Кам'янці Комітет охорони України, котрий існував щось тільки чотири дні і дійсно утримав лад в місті і по сім розпустився. Я в нім не брав участі, був тільки почесним головою конгресу. Про те в директоріальних кругах пішла така вість, що Грушевський організував в Кам'янці совітське правительство. Призначений Директорією особливий комендант Кам'янця Хомадовський почав арештовувати членів комітету та конгресу; казали авторитетні люди, що мав поручення кількох і розстріляти. Але слідом прийшов новий наказ, щоб арештованих випустити і Директорія почала складати новий, соціалістичний кабінет». Згадував про ці події в автобіографічному нарисі «В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (Квітень 1919 р. — лютий 1920 р.)» (див. у цьому томі). Див. також: Лозовий В. Діяльність Михайла Грушевського у Кам'янець-Подільський період (1919 р.) // Молода нація. — 2004. — № 4. — С. 22—27).

ЗМІСТ

с.ТЕКСТІВ с.КОМ.

Панькова С. «...НІ ХВИЛІ НЕ ВВАЖАВ СЕБЕ ЕМІГРАНТОМ,
ТІЛЬКИ ЗАКОРДОННИМ РОБІТНИКОМ НА НАШІЙ
НАЦІОНАЛЬНІЙ НИВІ»... V

**Розділ I. СТАТТІ, ВМІЩЕНІ В УКРАЇНСЬКИХ ЖУРНАЛАХ
ТА ГАЗЕТАХ («ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК»,
«ГРОМАДА», «ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ», «СЕЛО», «НОВЕ ЖИТТЯ»)
(листопад 1918 р. — квітень 1919 р.)**

Роковини 20/7 падолиста 1917	1	375
По шкоді	3	375
Від редакції	5	376
Україна окремішна	14	380
Відродження Української Республіки	15	381
Об'єднання України Наддніпрянської і Надністрянської	23	383
Метеор	25	385
Спільний фронт	27	386
Оздоровлення громадського життя	29	388
Шевченкові роковини	31	390
Шевченкове слово	32	390
В дванадцятю годину	34	391
Привіт	37	391
	37	392

**Розділ II. СТАТТІ, ВМІЩЕНІ В ЖУРНАЛІ «L'EUROPE ORIENTALE»
(«EASTERN EUROPE») — ВИДАННІ КОМПІТЕТУ НЕЗАЛЕЖНОЇ
УКРАЇНИ (вересень — грудень 1919 р.)**

Ще один звільнений край	39	392
Огідний спадок	41	392
З'їзд народів Росії	42	395
Століття нового українського театру	44	396
Хто примирить Східну Європу?	48	400
Сторіччя Великого українця	50	400
	52	402

**Розділ III. СТАТТІ, ВМІЩЕНІ В ЖУРНАЛІ «БОРТЕСЯ —
ПОБОРЕТЕ!» — ОРГАНІ ЗАКОРДОННОЇ ДЕЛЕГАЦІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ
(червень—липень 1920 р. — листопад 1921 р.)**

Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання...	55	404
Шевченко як проповідник соціальної революції	57	404
Між Москвою й Варшавою	95	410
В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів...	97	411
На село! (Чергові завдання української трудової інтелігенції)	110	414
Драгоманов в політичнім і національнім розвитку українства	150	419
Пам'яті Паризької Комуні	169	420
До наших спроб співробітництва з УСРР... (29 жовтня 1921 р.)	182	427
До редакції «Вперед»-у у Львові (29 жовтня 1921 р.)	189	427
Відкритий лист Мих[айла] Грушевського... Х.Г.Раковському (15 листопада 1921 р.)	193	428
	195	431

hrushchewsky.nbu.gov.ua

Розділ IV. БРОШУРИ, СТАТТІ ТА ЛИСТИ, ВМІЩЕНІ	
В АМЕРИКАНСЬКИХ, КАНАДІЙСЬКИХ, АВСТРИЙСЬКИХ,	
ЧЕСЬКИХ ВИДАННЯХ, ЧАСОПИСАХ ГАЛИЧИНИ	
(«СВОБОДА», «АМЕРИКА», «НАРОДНА ВОЛЯ»,	
«УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОС», «ГРОМАДСЬКИЙ ГОЛОС»,	
«НОВИЙ ЧАС» ТА ІНШИХ)	
(квітень—червень 1919 р. — жовтень 1926 р.)	203 435
Українська партія соціалістів-революціонерів.....	205 435
Соціальна і політична боротьба в Україні в 1917—1918—1919 рр.	208 438
Світова війна і революція. Українська Народна Республіка	230 440
Поклик [Комітету незалежної України] (26 липня 1919 р.)	235 449
Лист від професора Мих[айла] Грушевського (23 серпня 1919 р.)	236 450
Лист від М.Грушевського (2 вересня 1919 р.)	238 453
До українців в Америці (27 вересня 1919 р.)	239 455
Проект Українського соціологічного інституту	240 456
Лист від проф[есора] М.Грушевського (30 листопада 1919 р.)	242 459
Лист до американських українців (16 грудня 1919 р.)	243 461
Як допомогти старому краєві у видавництвах	248 465
За Галичину! Відозва до світової демократії... (31 грудня 1919 р.)	250 466
Роковини української незалежності	257 469
До народів цивілізованого світу (15 січня 1920 р.)	259 471
Життєва сила народу	262 473
В справі Українського соціологічного інституту (12 березня 1920 р.)	264 473
Горю України. Лист до американських українців (18 березня 1920 р.)	266 474
Життя Михайла Грушевського від вибуху війни	269 475
Україна, Польща й Росія	273 486
Культурна криза на Україні	276 490
Ліквідація Комітету незалежної України	278 490
Лист від проф[есора] М.Грушевського (20 березня 1921 р.)	283 495
[Лист до Українського музичного товариства «Запорозжя» в Ньюарку]	
(29 квітня 1921 р.)	288 497
Листи до молоді... ..	288 498
Від Мих[айла] Грушевського. До шановних земляків в Америці	
(20 листопада 1921 р.)	303 504
На Новий рік (1 січня 1922 р.)	310 507
З недавнього минулого	312 508
Лист від М.Грушевського (10 квітня 1922 р.)	316 513
Духа не угашайте!.. (19 липня 1922 р.)	318 516
Братам в Америці (10 грудня 1922 р.)	324 519
До Українського Червоного Хреста в Канаді (24 грудня 1922 р.)	328 521
До шан[овних] земляків в Америці [не пізніше 4 квітня 1923 р.]	328 523
В ім'я української культури і українського імені... [бл. 26 квітня 1923 р.]	332 525
З Великої України	335 529
Пекуча справа	336 530
Ганської України не збудувати!	338 530
Від Українського соціологічного інституту	343 532
Подяка [від Союзу «Голодним України»]	344 532
До земляків в Америці (17 лютого 1924 р.)	344 533
[Виступ М.Грушевського на ювілейному засіданні...] (3 жовтня 1926 р.)	345 535

[Заключне слово М.Грушевського, виголошене на ювілейному засіданні...] (3 жовтня 1926 р.)	350	538
Одвертий лист акад[еміка] М.С.Грушевського до учасників його ювілейного свята 3 жовтня	351	538
ДОДАТКИ	355	540
Академічний Дім	357	540
Українське питання	359	541
КОМЕНТАРІ	375	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	542	
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	549	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 4. Книга II

Серія «Суспільно-політичні твори»
(листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.)

Редактор	<i>Л.Веремієнко</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректори	<i>І.Савлук, О.Тростянчин</i>

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Умови. друк. арк. 46,66. Обл.-вид. арк. 40,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № 39Г.

Державне підприємство «Всеукраїнське спеціалізоване видавництво «Світ»
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р.

Друк на ТДВ «Патент»
88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.

- Грушевський М.С.
Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов.
ред. П.Сохань. — Львів : Світ, 2002. —
Т. 4. Кн. II: Серія «Суспільно-політичні твори» (листопад 1918 р.
— жовтень 1926 р.) / упоряд. С.Панькова. — 2013. — 576 с.
ISBN 978-966-603-223-5;
ISBN 978-966-603-847-3 (Т. 4. Кн. II)

Друга книга четвертого тому 50-томного зібрання праць М.Грушевського завершує серію суспільно-політичних творів і вміщує публіцистичний доробок вченого і політика 1918–1926 рр. Основний масив праць — це публіцистика еміграційного періоду історика. Діяльність М.Грушевського на чолі Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів, його політичні погляди початку 20-х років відображені в численних публікаціях вченого на сторінках заснованого ним журналу «Борітеся — Поборете!», які становлять окремий тематичний розділ книги. Цінним джерелом вивчення голоду 1921–1923 рр. в Україні стала низка листів М.Грушевського до американських та канадійських українців із закликом скласти пожертви на підтримку земляків, відомостями про діяльність очолюваного ним Союзу «Голодним Українці».

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-847-3 (Т. 4. Кн. II)